

Az ördögszövetség mint büntetőügyi igazság és létrehozásának mechanizmusa

A tanulmány azokat a modelleket vizsgálja, amelyeket a *Praxis Criminalis* – Magyarországon a boszorkányüldözés valószínűleg legjelentősebb kézikönyve – kínált fel a kora újkori bíróságok számára a rontással perbe fogott vádlottakkal szemben. Az elemzés középpontjában a kínvallatás szerepének és funkciójának vizsgálata áll az igazság megalkotásának és bizonyításának rendszerében. A legnagyobb hangsúlyt a kézikönyv büntetőper során betöltött szerepére helyeztem, és arra, hogy milyen vizsgálati mintákat és milyen mértékű autonómiát biztosított a bíróságnak. A tanulmány – amellet hogy foglalkozik azokkal a tényezőkkel, amelyek befolyásolták a bíróságot a kézikönyv követésében vagy az attól való eltérésben – megkonstruálja egy lehetséges módját annak, ahogy a kínvallatás intézménye a *Praxis Criminalis* paragrafusai mentén működött.

Ördögszövetség. Források, tudománytörténeti kitekintés

Az ördöggel szövetséget létesítő ember képzelete nem a boszorkányperek kontextusában jött létre, hanem már egy régóta létező motívum, a boszorkányüldözés hatására új kontextusba került, ahol tudatosan felépített és megkonstruált rendszerben – a boszorkányperek tortúra alatti vallatásában – átalakult, és különös jelentőséget nyert. Ahhoz, hogy a boszorkányperekben található ördögszövetség képzetének a szerepe, jelentősége, átalakulása és regionális különbségei érthetővé és megmagyarázhatóvá válhassanak, más forrásokban található képzeteket is a vizsgálat tárgyává kellett tenni. Tehát a 16–18. századi magyarországi boszorkányperek vizsgálatán túl a 17–18. századi Faust-monda hagyománya és a 19–20. századi ördög-ember kapcsolatot ábrázoló hiedelemmondák és hiedelemközlések szövegei is sok új vizsgálati szempontot vetnek fel az ember-ördög kapcsolat szempontjából.

Ember és ördög kapcsolata és az ördögszövetség motívuma nagyon sok oldalról megközelíthető jelenség, a szakirodalomban is sokszor és sokféleképpen próbálták már vizsgálni (Caro Bajora 1967:93–124; Dinzelbacher 1988; Dülmen 1990; Nola 1997; Pócs 1992; Russel 1985). Fontos kategória az *eredet kérdése*, amely a nemzetközi és a magyar szakirodalomban is jelentős kutatásokat eredményezett.¹ Sem a műfajközi, sem a műfajspecifikus vizsgálatok nem hagyták figyelmen kívül az eredet kérdését, még ha csak az utalás szintjén is. A nemzetközi szakirodalom *műfajspecifikus vizsgálatai* közül talán a legfontosabbak közé tartozik a kora újkori teológiai irodalom és a mondák kapcsa-

latainak vizsgálata.² Más vizsgálati lehetőséget kínál az ördöggel kapcsolatos képzetek boszorkányperek kontextusára vetítése (Cohn 1994; Dinzelbacher 1988) és a boszorkányperek hivatalos ördögszövetség képzetei mellett a *néphitben megtalálható ördögszövetség-elképzelések* elterjedésének kutatása.³ Fausttal kapcsolatban a középkori előzmények, a Faust-monda kialakulásának és németországi átalakulásának körülményei, a motívumok szájhagyományba kerülésének lehetséges módjai a magyar kutatások számára is fontos megállapításokat tartalmaznak.⁴ Hasonló, a népi kultúra és elit kultúra határán mozgó vizsgálatok az ördögszövetség képzetének tekintetében Magyarországon még váratnak magukra.

A magyar szakirodalomban már a múlt század végén jelentettek meg vizsgálatokat Faust alakjával kapcsolatban, amelyek az ókori és középkori források vizsgálatán keresztül közelítik meg a fausti ördögszövetség-képzetet (Heinrich 1886; 1888; 1909; Tolnai 1963). Az első részletes, magyar nyelvű összehasonlító tanulmányt Vásárhelyi Judit készítette el, aki a német vizsgálatok eredményeit összevetette a Szenci Molnár Albert nevéhez kapcsolódó mondakörrel (Vásárhelyi 1977). A néprajztudomány is elvégezte a maga összehasonlító vizsgálatait (Ortutay 1988; Erdész 1993; Dömötör 1989; 1992), de áttekintő, összefoglaló, elemző tanulmány nem készült a témában.

Ezek a vizsgálatok elsősorban a hasonlóságok, különbségek, az átadások és átvételek rendszerén belül mutattak fel eredményt az ördög-ember kapcsolat szempontjából. Így van ez a hiedelemrendszer, a népi demonológia és a hivatalos egyházi demonológia közötti kapcsolatok feltárása esetében is, ahol az elit és a populáris kultúra dialógusa kerül előtérbe. Ezek a vizsgálatok nagyon sok hasznos megállapítást és fontos következtetést állapíthatnak meg egy képzetrendszer változásával kapcsolatban, de egy nagyon fontos dolgot figyelmen kívül hagynak az értelmezéskor. Mégpedig azt, hogy a boszorkányperek ördögszövetség-képzete alapvetően különbözik minden más forrás ördögszövetség-képzetétől. Ez a másság tulajdonképpen az a szituáció, amiben a képzetrendszer megjelenik, azaz a kínvallatás vagy tortúra.

Ezért választottam tanulmányom témájaként a kínvallatás intézményrendszerének vizsgálatát, és ezen belül is azokat az eseteket, ahol a kínvallatás hatására az ördögszövetség képzete a beismerő vallomásban megtalálható. Azért az ördögszövetségé, mert ez az a büntetőügyi igazság, amelynek megléte – elméletben – halálbüntetést von maga után. A *Praxis Criminalis* ezt a következő módon fogalmazza meg: „*Mivel a valódi mágia gonosztette az ördöggel kötött egyszerű, vagy bonyolult szerződés révén az embereknek a megrontására történt, vagy azokat a mágusokat, a keresztény hit megtagadása mellett magukat az ördögnek adták át, vagy azokkal testileg egyesültek – jóllehet mágikus gonosztetteikkel senkinek nem okoztak kárt – tűzhalálra kell ítélni.*” (*Praxis Criminalis* LX. cikkely 5. §; Sugár, szerk. 1987:248.) A paragrafus kétféle modellt határoz meg a szövetségkötés és a rontás motívumának szerepeltetésével. Az első esetben az ember szövetséget köt – egyszerű vagy bonyolult módon – az ördöggel, és ezt azért teszi, hogy más embereknek kárt tudjon okozni, rontást tudjon végrehajtani. A másik lehetőség a szövetség jellegét határozza meg részletesebben, a következő elemek felsorolásával: szövetség révén a keresztény hit megtagadása, az ördög imádása és az ördöggel folytatott szexuális viszony. Ebben a második esetben a károkozás és a rontás nem szerepel lényeges elemként. Visszafelé úgy lehet összefoglalni, hogy két esetben ítélték valakit halálra: ha szövetsége volt az ördöggel, és rontott – ekkor a rontáson volt a fő hang-

súly –, vagy ha szövetséget kötött, és a szövetség révén a keresztény vallástól eltávolodott, az ördöghöz pedig közelebb került, nemcsak lélekben, hanem testben is. A gyakorlat sok esetben nem követte ezt az elméleti kiindulópontot.

Az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy a bíróság milyen módon jutott el a végső ítélet megalkotásáig, milyen koncepciókkal és módszerekkel alkotta meg az igazságot, ami alapján a vádlott bűnössége vagy ártatlansága erősödött meg.

A vallatás elméleti keretének vizsgálata

Előfeltevésem, hogy a vallatás során alkalmazott erőszak alapvetően befolyásolhatta a vádlott által – beismerő vallomás formájában – elmondott igazság tartalmát. Ez már a korábbi vizsgálatok során is feltételezhető volt, amikor arra a megállapításra jutottam, hogy az ördögsvévetség képzetrendszere leggyakrabban a kínvallatás kérdéseiben és a kínvallatás hatására tett beismerő vallomás narratív struktúráiban található meg (Frazon 1999:207, 222–223). A vizsgálatot erről a pontról kívánom folytatni.

A kínvallatás helye a büntetőper során

Ha úgy tekintek a büntetőperre, mint az igazság kiderítésének eszközére, akkor három fontosabb, egymástól jól elválasztható szakaszra lehet osztani. A szakaszok aszerint válnak el egymástól, hogy a per az igazság kiderítésének milyen szakaszában áll. Eszerint az első szakasznak a hatóság részéről a gyanú meglétét, és ennek vád alakban való megfogalmazását tekintem. A második szakasz a nyomozati eljárás, ami a bizonyítékok felkutatásával és a felkutatás különböző módozataival egyenlő. A harmadik szakaszba tartozik az ítélet és végrehajtása. Az igazság tudásának és nem tudásának viszonyrendszerében a per első szakaszában a hatóság csak az igazság fölötti gyanújával élhet, viszont a harmadik szakaszban már biztosan tudja az igazságot, amit a – számunkra is legfontosabb – második szakaszban, segítők bevonásával „hoz létre”.

Ha így tagolom a büntetőpert, akkor a kínvallatás egy átmenti formát jelent, amiben keveredik a nyomozás (mint a bizonyítékok felkutatásának módozata) és a büntetés egy eleme. Ez az első látásra paradox kijelentés összefügg a vádlott bűnösségével és ártatlanságával, pontosabban fogalmazva azzal, hogy a hatóság a per melyik pillanatától fogva tartotta a vádlottat bűnösnek. Foucault szerint a vizsgálat során a bizonyítás „nem dualista rendszerként (igaz-hamis) működött, hanem a folyamatos fokozatosság elvén: a bizonyítás során elért fok a bűnösség egy fokát jelentette, következésképp a büntetés egy fokát vonta maga után.” (Foucault 1990:58–59.) A Praxis Criminalis ezt a következőképpen fogalmazza meg, miután felsorolta a vizsgáló bíró számára a vádlott kínvallatás alá vethetőségének indokait: „Ekkor a bíró vizsgálatra bocsátja [a vádlottat – F. Zs.], hogy vajon a végrehajtott próba mellett dolgairól, és magáról minden megtudható-e? És a közben hozott ítélettel kínvallatásnak lehet alávetni...” (Praxis Criminalis LX. cikkely 3. §; Sugár, szerk. 1987:246.) Az idézett részből a közben hozott ítélet kifejezésre szeretném felhívni a figyelmet, ami talán mutatja, hogy nem is állunk olyan messze az igazságtól, ha azt a feltételezést véljük megerősödni, hogy a kínvallatás a nyomozati eljárás

során büntetőelemet is tartalmazott, aminek kiszabásához egy közben hozott ítéletre volt szükség.

A büntetőper nemcsak a bíróság igazsághoz való közelebb kerülésének fokozatai alapján, hanem a titkosság-nyilvánosság oppozíciója mentén is szakaszokra osztható. A kínvallatás foganatosítása mindig a titkosság elvét erősíti mint a bizonyítékkeresés titkos módja, ahol nemcsak a vádlott teste van elrejtve a külvilág szeme elől, hanem sok esetben a kínvallatás alkalmazásának pillanatáig maguk a vádak és az addigi eljárás pontos menete is rejtve marad a vádlott előtt (vö. Foucault 1990:50–56; 1998:43–65; Henningsen 1988:40–51). A titoktartás a nyomozás során kihallgatott tanúkra is vonatkozott.⁵ A titkosság és titokban tartás egyértelműen a hatalom fegyvere a vádlottal szemben, egy olyan, a hatalom által írt forgatókönyv szabályai szerint működő, titkos eseménysor, aminek a szabályai csak a hatóság számára ismertek. Ebben rejtett fő ereje. A titkosság elvét tovább erősíthette a nyomozás során felvonultatott adminisztrációs intézményrendszer is, amiben megnyilvánult továbbá az írásbeli kultúra hatalmi helyzete a szóbeli kultúra felett.

A kínvallatás végrehajtásának titkossága viszont abban a pillanatban megkérdőjeleződött, amikor a vádlott teste láthatóvá vált a társadalom számára. Ez az ítélethozatal és az ítélet végrehajtása közötti időszakban valósulhatott meg. A végrehajtás pontos szabályait ugyan valóban csak a hatóság ismerte, de következményei nyilvánosságra kerültek, így a társadalmi csoportok kialakíthatták a kínvallatás menetéről a saját elképzeléseiket. Nem hiszem, hogy nagyon elrugaszkodnék a valóságtól, ha azt állítanám, minden bizonnyal ez volt a cél. Tehát míg a kínvallatás alkalmazásának mechanizmusa a titkosság, addig az eredmény „megmutatása” a nyilvánosság elvét erősítette. A kínvallatás így a titkosság-nyilvánosság oppozíciójának megjelenítésében nyerte el jelentőségét, és gyakorolta elrettentő hatását.⁶

A kínvallatásnak a büntetőper menetében való elhelyezése szempontjából egy harmadik lehetőségre is szeretném felhívni a figyelmet, amiben tovább hangsúlyozódik a kínvallatás intézményrendszerének *átmeneti* – megkockáztatom –, *ellentmondásos* volta. Ezt a lehetőséget Foucault részletesen kifejti *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák* című könyvében (Foucault 1998), amely öt előadás az igazságszolgáltatás három formájának (próba, nyomozás, panoptizmus) vizsgálatára. Elméletében a kínvallatás intézménye tulajdonképpen a próba továbbélése a nyomozás eljárásában, ahol a próba a középkori kultúra sajátja (ami nem egyenlő kizárólagos jelenlétével, és nem egyenlő azzal, hogy más korokban ne fordulhatna elő), és nem tartalmazza sem a tanúvallomások, sem a nyomozás, illetve kivizsgálás fázisát. Azt, hogy „kinek” az igazsága jut érvényre, az erőviszonyok határozzák meg. Módszere az összecsapás, küzdelem (egyéni vagy közösségi). A boszorkányperek történetének fontos próbatételi eljárása az istenítélet, ami a bűnösség vagy ártatlanság megállapítását szolgálta, de kiszabhatták ítéletként is.⁷ Foucault vizsgálatai szerint Nyugat-Európában az ilyen típusú próbatételi eljárás a 12–13. század fordulóján veszített jelentőségéből. Addig viszont a feudális jogrendszer egyik alappillére volt, ami a győzelem és veszteség oppozíciójára épülve a győzelem elnyerésére irányult. A próba az a rendszer, ahol nem az derült ki, hogy ki mondott igazat, hanem az, hogy ki az erősebb. Ilyen módon a háború ritualizálása, annak szimbolikus áthelyezése (Foucault 1998:24–66).

A nyomozás megjelenése Foucault szerint egy új politikai struktúra megjelenéséhez köthető, ahol a nyomozás a hatalom gyakorlásának egyik módozata volt (Foucault 1998:61). Ez az állítása vitatkozik azzal az általánosan elterjedt magyarázattal, miszerint a racionalitás mozdította elő a nyomozati eljárás kialakulását. Valószínűleg ez a kettő nem választható szét teljesen egymástól.

Viszont a próba sem tűnt el a történelem színpadáról, de háttérbe szorulása nyilvánvaló. Szinte egyetlen fennmaradási területe a büntetőeljárás során alkalmazható kínvallatás, amely megőrzött néhányat a próba elemei közül (Foucault 1998:63). Előfordulhat, hogy a – próbára jellemző elemeket tartalmazó – kínvallatás annak is köszönhető továbbélését, hogy a nyilvánosságtól teljesen elzártan, a büntetőeljárás titkos részében fejtette ki hatását. A fentiekből látható, hogy az ilyen módon felfogott kínvallatás egy újabb, átmeneti jelleggel bíró modellként jelenik meg, valahol a próba és a nyomozás között, másként fogalmazva a nyomozati eljárás próbaelemeket tartalmazó eljárása.

A kínvallatás büntetőperben elfoglalt helye feltétlenül kapcsolatban van szerepével és funkciójával, továbbá alkalmazásának módjával és körülményeivel.

A kínvallatás szerepe és funkciója az igazság és a bizonyítás rendszerében

A büntetőeljárás során a kínvallatás alkalmazása elsősorban a beismerő vallomás megszerzését célozta. Más szavakkal a kínvallatás a büntetőügyi igazság létrehozásának eszköze (Foucault 1990; 1998). Magyarországon a jogi gyakorlatban a 16. századtól vált újra eszközzé. De nem lehet az egész ország területén egységesen jelen lévő, egységesen működő intézménynek tekinteni, már csak azért sem, mert az országos szabályozás nem valósult meg (Katona 1977:158, 188).

Paradox módon a kínvallatást az önkéntes beismerés eszközének tekintették. Ez feltételezhetően kapcsolatban volt érvényesítésének módjával, miszerint csak akkor fogadták el a kínvallatás alatt tett vallomást jogilag, ha azt a gyanúsított erőszak alkalmazása nélkül, „szabad akaratából” megismételte. Tagadás esetén lehetőség nyílt a kínzás újbóli alkalmazására, így az önkéntesség ténye némileg „gyenge lábakon” állt.

A kínvallatás alkalmazási körének országos szabályozási hiánya viszont nem volt egyenlő az önkényes, körültekintést nélkülöző alkalmazással. A magyarországi feudális büntetőjog rendszere – főleg a 18. század második felében – a Hármaskönyvön és a már többet idézett Praxis Criminalis törvénykönyvön alapult (Hajdu 1971:22–30). Boszorkányperek esetében a Praxis Criminalis az egyik fő hivatkozási alappá vált Magyarországon (Hajdu 1971:125; Iklódi 1982; Katona 1977; Klaniczay 1990:272), mert nemcsak a boszorkánysággal és a boszorkányság bűnéért kiszabható büntetéssel foglalkozott, hanem a nyomozati eljárás folytatásához is pontos útmutatással szolgált. Törvényerőre emelésére több alkalommal történt kísérlet (1723-ban és 1729-ben [Hajdu 1971:22]), de hatálybaléptetésére végül nem került sor.⁸ Az általam vizsgált időszakban a Praxis Criminalis hatása és jelentősége vitathatatlan, még ha jelenléte nem is kizárólagos.⁹ A továbbiakban fontos forrásnak tekintem a kínvallatás szerepének és funkciójának meghatározásában.¹⁰

A büntetőper során a nyomozás előmenetele meghatározott forgatókönyv szerint zajlott, egymástól jól elválasztható, tagolt részekből tevődött össze, folytonosságát, előrehaladását az igazság tudásának/megtudásának mechanizmusa biztosította. A nyomozati eljárás két nagyobb részből állt, amelyek az *inquisitio generalis* és *inquisitio specialis* néven ismertek.

Inquisitio generalis (vagy *generalissima*) kifejezés a tulajdonképpeni bűnperrel lazább kapcsolatban álló vizsgálati tevékenységet jelöli. Gyakorlatával a hatóság azt kívánta megállapítani, hogy történt-e bűneset. Magyarországon a 16. század közepétől szerepelt a tételes jogban, és gyakorlata a 18. században is megtalálható volt (Katona 1977:57–60; Kristóf 1998:33–53). A *Praxis Criminalis* ezt a vizsgálati módot a következő módon fogalmazza meg: „Az *inquisitio elvégzése valamennyi törvényhatóságot terhelte, vád vagy feljelentés nélkül is, hogy a becsületesek biztonságban, a rosszak az *inquisitio* és büntetés miatt félelemben éljenek és a vidék megtisztíttassék a gonosz emberektől.*” (*Praxis Criminalis* XXII. 1. §; Katona 1977:58.) Magyarországon a 16. században és a 17. század elején országos törvények írták elő az alispánok számára a *inquisitio generalis* folytatását, amit az előírás szerint negyedévente kellett végrehajtaniuk járásukban a gonosztevők felderítésére. A nyomozás a boszorkányokat is a gonosztevők közé sorolta (Kristóf 1998:39). Foucault szerint a nyomozásnak ez a módja már a középkori egyházi gyakorlatban is megtalálható volt, amikor a püspök bejárta (*visitatio*) az egyházmegyét, és az *inquisitio generalis* intézményrendszerét gyakorolva általános nyomozást rendelt el annak megállapítására, hogy távollétében történt-e bűneset a fennhatósága alá tartozó területen (Foucault 1998:59).¹¹ A magyar és a francia gyakorlatban is csak akkor folytatódott az eljárás, ha a *inquisitio generalis* során a bűntett elkövetése megállapítást nyert, és ezzel együtt legalább egy bűnelkövető személyt sikerült kijelölni. Elképzelhető, hogy az ilyen jellegű, körbejárással egybekötött vizsgálódások, amelyek meghatározott időszakokként megismétlődtek, elindítói lehettek a boszorkányperek periodikus megjelenésének, az egy helyen rövid idő alatt több bevádolt személy ellen indított büntetőeljárásnak. Nem kizárólagos ok, de jelentősége nem elhanyagolható.

Az *inquisitio generalis* az *inquisitio specialis* követhette, ami azt volt hivatott megállapítani, hogy ki mit cselekedett, ki az elkövető, és milyen természetű az elkövetett bűncselekmény. Ebben a fázisban a bíróságnak bizonyosságot kellett szereznie a bűntett tényleges elkövetéséről.¹² A gyanúsított személy ellen irányult a vizsgálat, ami az ellene felhasználható bizonyítékok összegyűjtését, az ügyről a tanúk kihallgatását és a vádlott általános és részletes kihallgatását tartalmazta (Katona 1977:60–63).

A kínvallatás alkalmazására a büntetőeljárás során az *inquisitio specialis* – a gyanúsított személye elleni vizsgálat – keretein belül került sor, abban az esetben, ha az eljárás ezt szükségessé tette, ha beismerő vallomás megszerzésének ez maradt az egyetlen módja. Az eljárás ilyenfajta előmenetele nemcsak a boszorkánysággal és rontással gyanúsított vádlottak esetében volt jellemző, hanem a „főben járó bűnt elkövető” vádlottak esetében is. Ilyen bűnnek számított a gyilkosság is. Továbbá azt sem lehet állítani, hogy minden esetben, amikor boszorkánysággal állt szemben a magyarországi bíróság, akkor ezt a büntetőeljárás módot következetesen végigvitte volna. A mágiával vagy például (mágia alkalmazása nélküli) gyilkosság esetében a vizsgálat azért nem volt teljesen azonos, mert az ítélet meghozatalához szükséges beismerő vallomás más tartalmi elemekből állt. Míg a mágiával vagy rontással vádlott „boszorkány” esetében a kínvallatás

során előfordulhatott az ördögszövetség képzetrendszere, addig ennek bizonyítása például egy gyilkossági eset során nem kaphatott jelentőséget. Természetesen kivételt képez, amikor a két vád összekapcsolódott, és mágia segítségével elkövetett gyilkossággént fogalmazódott meg.

A kínvallatás módszere és menete

A *kínzás mint technika és mint módszer* nem volt egyenlő a féktelen vadsággal, a kontroll nélküli erőszakkal. Fájdalmat okozott, de a fájdalomnak fokozatai voltak, és ezeket a fokozatokat pontról pontra előrehaladva alkalmazták, egészen a beismerő vallomás elnyeréséig (vö. Dülmen 1990; Foucault 1990:46–97; 1998:43–66; Henningsen 1988:40–51; Katona 1977:187–191). Körültekintően és aprólékosan meghatározott szabályrendszer keretein belül zajlott, ami nem zárta ugyan ki a szabályoktól való eltérés lehetőségét, de semmiképpen nem sugallta azt.

A *kínvallatás szereplői* közül a *vádlt* az, aki testén elszenvedti a kínvallatás fokaikat. Ő az, aki legkevesebbet tud az ellene felhozott vádakról, és amit erről megtud, az is csak a bíróság szűrőjén keresztül érkezik. Mégis tőle várják az igazság még hiányzó részleteit, és ennek megszerzésére a testén keresztül csapnak le rá. A vádlt gyakorlatilag nem is résztvevője, hanem tárgya volt a vallatásnak. A kínvallatás akciójának végrehajtója a *hóhér*, aki nemcsak a kínzás módozatainak, hanem az emberi testnek is jó ismerője. Cselekedetei mögött nem személyes agresszivitása, hanem a büntetőrendszer bűn elleni harca ismerhető fel. Így tulajdonképpen mind a vádlt, mind a hóhér egy-egy fogaskereke a rendszernek. A vallatás szellemi vezetője a *bíró*, akinek sokkal inkább tulajdonítható irányító funkció, hiszen ő tartotta kezében – a kérdéseken keresztül – a kínvallatás menetét. Viszont ez a vezető funkció is csak részleges, mert az írott kérdések és kérdésfeltevések körülményeinek pontos meghatározása sok esetben kevés szabad kezű adott számára is. De ebben a rendszerben még mindig a bíró az egyetlen, akinek lehetősége nyílt arra, hogy kisebb-nagyobb eltéréseket engedhessen meg magának. Mint azt már említettem, a kézikönyvek próbálták minimálisra csökkenteni az egyéni utalhatóságát, de teljesen nem tudták/tudhatták kizárni azt. A vallatás során jelen kellett lennie még *két esküdtnak vagy az ülnöknek*.¹³ Funkciójuk elsősorban az ellenőrzés volt. A felsorolt szereplőkön kívül bevonható volt *orvos* is, aki mint szakértő a vádlt testére volt hivatott ügyelni a kínzás közben. Az orvosszakértő bevonása a kínvallatás alkalmával a bírósági gyakorlat anakronisztikus jelensége, hiszen feladatköre a kínzás során okozott sérülésekkel szemben alkalmazott gyógyászati tevékenység végrehajtása volt. Az orvos jelenléte nem volt kötelező jellegű, tevékenységi körét gyakran elláthatta maga a hóhér is. Magyarországon az orvosszakértők bevonása a 18. század során hozzájárult a boszorkányvádak alaptalanságának bizonyításához, továbbá előmozdították az udvar intézkedéseit a boszorkányüldözéssel szemben (Katona 1977:315).¹⁴ Mindenképpen beszélni kell a *jegyző vagy írnok* szerepéről, ami első látásra talán nem tűnik jelentősnek, de ha úgy tekintünk rá, mint az utókor pontos tájékoztatójára – akinek feladata a vallomás végső formába öntése –, akkor ez a szerep fontossá válik. A forrás, ami számunkra a kutatás alapját képezi, az írnok által „gyártott” szöveg. Ő a tudósító, és így

szerepe számunkra sok esetben jelentősebb, mint a bíróé, hiszen az írnok önti végleges formába a forrásként felhasználható bírósági jegyzőkönyveket.

A kínvallatás *helyszíne* a börtön, ahol a vádlottat már az eljárás során is fogva tartották. A fogva tartás több hónap vagy akár egy év is lehetett. Az elzárás már önmagában is megtörhette a vádlottat, de csak olyan mértékben, hogy az eljárásnak még alávethető legyen (vö. Dülmen 1990:20–22). Erre az elzárás során figyelmet szenteltek. A kínvallatás alkalmazásának vizsgálatokor hasonló szempontokat kell figyelembe vennünk, mint a vallatást elrendelő bírónak. A szempontok körüljárásakor a Praxis Criminalis vonatkozó cikkelyeit fogom megvizsgálni. A vádlott kínvallatásra vonása a per inquisitio specialis részében történt. A bíróság a bűntett elkövetéséről már meggyőződött, és a tanúkat is meghallgatta az ügyben. A vádlott bűnösségének bizonyítására a bíróság már több csatornán keresztül kísérelt meg terhelő adatokat gyűjteni. A következő lépésben – először erőszak alkalmazása nélkül – megpróbálta a vádlottat a beismerő vallomás megtételére rábírni. A kínvallatást akkor rendelhették el, ha a vádlott nem vallotta be az ellene felhozott vádakot. De akkor is elrendelhették, ha a vallomást ugyan megtette kínzás nélkül is, de a kínzástól további információkat reméltek.

Először tekintsük azokat a *körülményeket*, amelyek a kínvallatás foganatosításának indokai lehettek. Amennyiben a inquisitio generalis alkalmával a vádlott környezetében mágikus tárgyakat találtak, vagy valószínűsítették, hogy másokat mágiára tanított, esetleg mágikus gonosztettel fenyegetőzött és barátságban volt mágikus emberekkel, akkor a kínvallatás elrendelhető volt (Praxis Criminalis LX. cikkely 3. §).¹⁵ Mágikusnak a következő tárgyak minősültek: olaj, kenőcs, rontó porok, rovarokkal telt edények, emberi csontok, bűvös gyertyák és viaszokockák, átszúrt képek, kristályok, jövendőmondó tükrök, az ördöggel való szerződéscedulák, a mágia mesterségéről szóló könyvek és más effélék (Praxis Criminalis LX. cikkely 2. §). Látható, hogy a kézikönyv aprólékos körültekintéssel felsorolta a lehetséges terhelő tárgyi bizonyítékokat, de az is azonnal észrevehető, hogy a felsorolást nyitva hagyta („és más effélék”), amivel megteremtette a lehetőségét annak, hogy a vádlott ellen terhelő tárgyi bizonyíték található legyen. A kínvallatás alá vonás indokai így folytatódhatnak: „*ha a személy [a vádlott – F. Zs.] éjjel, bizonyos időben zárt ajtójú házában nem található, és ennek ellenére ki lehet róla mutatni, ahol abban az időben másutt volt*” (Praxis Criminalis LX. cikkely 3. §). Tehát a vádlott egy bezárt ajtójú házat el tudott hagyni, és ugyanebben az időben máshol testben megjelenni. Ez a képzet megtalálható a boszorkányokról alkotott népi hiedelmek között is. A képzet valószínűsítően tekintése a bíróság részéről ok lehetett a vádlott kínpadra vonására. A fentiekből látható, hogy a hiedelem és valóság együttesen határozta meg a kézikönyv paragrafusait, és ezen keresztül a bírói döntés alapjait is.

Ha a bíróság elrendelte a kínvallatást, akkor alkalmazása közben és annak közvetlen megkezdése előtt újabb szempontok figyelembevételére figyelmeztet a kézikönyv: „*Amikor tehát a vádlottat kínvallatásra vonni ítélik, a bíró a következőket vegye figyelembe. 1. § Hogy mindenekelőtt biztos legyen az elkövetett vétkéről.*” (Praxis Criminalis XXXVII. cikkely.)¹⁶ Ez a paragrafus megerősíti azt a felfogást, hogy a vádlottat a per ezen szakaszában egyáltalán nem tartották ártatlannak. Ha a bíró *biztos* a vádlott bűnösségében, még a kínvallatás eszközei is az ő oldalán állnak ahhoz, hogy ez végül – beismerő vallomás formájában – a vádlott szájából „önként” is elhangozzon. Itt megvalósulni látszik a folyamatos fokozatosság elve (az igaz-hamis elv ellenében), miszerint a vádlott ellen

összegyűjtött vallomások és terhelő bizonyítékok folyamatosan előrehaladva bűnössé tették, így a bíró már a kínvallatás fogatosítása előtt biztos lehetett bűnösségében.

A bíró vallatásra való felkészülésével kapcsolatban a következő tanácsok fogalmazódnak meg: 2. §: „azonkívül az egy, vagy több vétekről (amint azt a bizonyítékok megkívánják) rövid, jól átgondolt és megtanácskozott, sorba szedett kérdést fogalmazzon meg [a bíró – F. Zs.], nehogy a nyomorult vádlott a kínvallatásban túl sokáig tartassék” (Praxis Criminalis XXXVII. cikkely). Ez a paragrafus már büjtatottan tartalmazza, hogy a kínvallatás során szó sincs arról, hogy a kérdések és a válaszok egymásra reagálva, fokozatosan bontották volna ki a „történeteket”. A bíró biztos volt a vádlott bűnösségében, ennek bizonyítására kidolgozott egy foratókönyvet (feltehetően szakirodalmi segítséggel, illetve tanácskozással), aminek elemeit egyesével a vádlottba diktálta. Ehhez nyújtott segítséget az erőszak fokozatos alkalmazása. Amennyiben ez ténylegesen így zajlott, akkor a hatóság valóban csak egy *nyomorult vádlottal* állt szemben. De szeretném felhívni a figyelmet az utolsó szavak jelentőségére is, ami szem előtt tartja, hogy a vádlott minél rövidebb ideig szenvedje el a kínzást. Ez a részlet megerősíti azt a nézetet, miszerint a kínvallatás nem egyenlő a féktelen, kontroll nélküli vadsággal és kegyetlenséggel, továbbá az agresszivitás sem alapeleme. Véleményem szerint a kínvallatás nem önmagában hozta létre az igazságot, csak a vádlott szájába adta azt. A beismerő vallomás kicsikarásának így a kínvallatás nem egyedüli eszköze volt, hanem csak egy részlet a beismerítés rendszerében, amelyet több elem együttesen határozott meg. Ezek közé az elemek közé lehet sorolni a titkosságot, a felkészültséget, a gyanút és meggyőződést is. Ezek alkotják a hatalom fegyverkészletét, aminek felvonultatásával a büntetőper során találkozhatunk is. A működést viszont nagymértékben befolyásolhatja az a személy, aki az események irányítója, például oly módon, hogy mennyire biztos a vádlott bűnösségében, mennyire felkészült a kínvallatás fogatosításakor, milyen mértékben irányítja, és milyen mértékben hagyja „kicsúszni” a keze közül az irányítást.¹⁷

A következő paragrafus már ezt a nyomorult vádlott képet erősíti bennünk, akinek mégiscsak vannak jogai, még ha azok csak a legegyszerűbb szintre korlátozódnak is: „a kínvallatás ne ünnepnapon, máskülönben pedig kora reggel és ne ebéd után történjék. Amennyiben nyomós okból kifolyólag délben kell megtartani, a vádlott valamelyes üdítőn kívül, előtte semmit, vagy nagyon kevés ételt és italt kapjon.” (Praxis Criminalis XXXVII. cikkely 4. §; Sugár, szerk. 1987:248.) Itt komolyan elgondolkodhatunk, hogy ez a paragrafus kinek az érdekeit is szolgálja végeredményben. A vádlottét, akinek „felkínálja” azt, hogy ne kerüljön nagyon megalázó helyzetbe, miközben a testét kínozzák? A gondoskodó hatalom megnyilvánulása lenne? Vagy a többi szereplő helyzetének figyelembevétele ez, hogy ne kelljen a vádlott vallatása közben a fizikai bántalmazáson kívül még a vádlott testéből távozó anyagokat is szemlélniük? Vagy csak egy egyszerű praktikus tanács mindkét fél érdekeit szem előtt tartva? Erre a kérdésre egyelőre nem tudnék pontos és megalapozott válasszal szolgálni.¹⁸ De itt is megnyilvánulni látom a körültekintő, aprólékosan előrehaladó hatalom „bölcös” tanácsait.

A kínvallatás csak ezután vehette kezdetét, még hozzá paradox módon a bíró részéről elhangzó „fenyegetéssel”, amely „felkínálta” a kínvallatás fogatosítása alól való szabadulást, az önkéntes vallomás megtételéért cserébe: „a bíró előtte szigorú, de válogatott szavakkal figyelmeztesse [a vádlottat – F. Zs.], hogy bűnét vallja meg, hogy ne adjon okot a kínvallatásra. Ha tehát önként mindent bevall, a kínvallatás felfüggeszten-

dő. *Ha azonban vallomásában [tagadó vallomásában – F. Zs.] csökönyösen megmarad, végül is hozzá kell fogni.*” (Praxis Criminalis XXXVII. cikkely 4. §; Sugár, szerk. 1987:248.) Tehát a bíró valójában egyezséget ajánlott a vádlottnak. Ha „megkapja” a beismerő vallomást, akkor nincs erőszak, viszont kilátásba helyezte, hogy ha nem „kapja meg”, akkor „megszerzi”. A bíró arra buzdította a vádlottat, hogy az önkéntes partner szerepét játssza, méghozzá a saját érdekében. Erre vonatkozóan még több kísérlet történt, hiszen a kínzás megkezdése előtt a vádlottat a hóhér levetkőztette, majd megkötözte. Külön figyelmet szenteltek a „gyengék” vallatásakor a pszichológiai hadviselésnek. Ekkor a hóhér is megfenyegette a vádlottat, majd kilátásba helyezte a büntetőeszközök alkalmazását azok megmutatásával és kínzásra való előkészítésükkel (Praxis Criminalis XXXVII. cikkely 6. §, 7. §, 9. §). Ennek a szakasznak valószínűleg volt egy nagyon fontos és tanulságos retorikai szintje, ami újra megerősíti a bíró és adott esetben a hóhér képességeinek befolyásoló hatását. Ez a retorikai szint viszont nem jelenik meg a boszorkányperek forrásanyagában. Nem lehet tudni, mennyi idő alatt zajlott le a fenyegetéssel való vallomáskicsikarás, és azt sem, hogy milyen mélységű retorikai szinten mozgott. Sok esetben még azt sem tudjuk, hogy ténylegesen lejátszódott-e, és ha vallott a vádlott, akkor a kínzás valóban elmaradt-e. Mindent összevetve az egyezség felajánlása mind a bíró, mind a hóhér részéről továbbra is azt a látszatot próbálta kelteni, mintha a vádlottnak hatalma lenne saját sorsa felett, és csak azzal az eshetőséggel nem számolt, hogy a vádlott által tudott „igazság” esetleg a bűn „el nem követésével” egyenlő, ami így nem áll összhangban a bíró biztos tudásával a vádlott bűnösségéről. Ez a rendszer nem engedett teret a „valóban igazság” kiderítésének, hanem az „azé az igazság, akié a hatalom” elvét követte. De nézzük, hogyan folytatódhatott a vallatás abban az esetben, ha a fenyegetés nem bírta vallomásra a vádlottat!

Nemcsak a fenyegetés, hanem a kínzás alkalmazása közben is másként viszonyult a hatalom a gyengékhez és az erősekhez. *„Általánosságban, ha a személy erős, vagy igen csökönyös, a kínvallatás nem könnyű formában hajtható végre, hanem súlyosabb kínzás alkalmazandó, úgy azonban, hogy a köteles mérték megtartandó, és a vádlott az ítélet végéig férfiaságában megmaradjon.”* *„Ha asszonyt és férfit, elesettet és erőset hasonló vétek miatt kell megkínozni, úgy mindig az asszonnyal, vagy a gyengébbel, vagy azzal kell elkezdni, aki hihetően gyorsabban vallja be az igazságot, amelyből a cinkosok gyorsan és végső csigázás nélkül kiderülnek.”* (Praxis Criminalis XXXVII. cikkely 8. §, 11. §.) Itt két dologra szeretném felhívni a figyelmet. Először a gyenge-erős kategorizálásra és ennek boszorkányperek esetében való ellentmondásaira. Nem kizárólagosan, de a fenti idézetből az látszik kirajzolódni, hogy az erős = férfi, gyenge = nő. Ez a megállapítás nem szorul különösebb magyarázatra. Fontos viszont összevetni azzal a ténnyel, hogy Magyarországon a boszorkányperek esetében a bevádoltak között a nők túlsúlya elérte a 90 százalékot (Klaniczay 1990:266–269). Ilyen módon a fenti szembeállítás gyakorlatilag értelmét veszíti. Másodszor arra a tényre, hogy miként lehet kihasználni a gyengék gyorsabb vallomástételét az igazsághoz való gyorsabb hozzákerüléshez. Ez azt a látszatot próbálja kelteni, hogy a rendszer kíméletes próbál lenni, hogy ne kelljen a „végső csigázás” fegyveréhez nyúlnia. Mindezt nem kívánom teljes egészében elvitatni tőle, már csak azért sem, mert nem ez az első alkalom, amikor a mértékletesség betartása megfogalmazódik. Ehhez szeretnék még egy paragrafust idézni: *„Úgy irányítandó [a vallatás – F. Zs.], hogy abban a vétekben, mely testi büntetést nem érdemel, nem súlyos kínzás*

alkalmazandó, de a vétek vagy a bűn minősége szerint könnyebb, vagy súlyosabb kínra vonandó. Azonban ne legyen a kínvallatás súlyosabb, mint a bűn.” (Praxis Criminalis XXXVII. cikkely 10. §; Sugár, szerk. 1987:249.) Ebből a részből nem is a mértékletesség elemét szeretném a továbbiakban kiemelni, hanem a bűn nagysága és a kínzás nagysága közötti kapcsolatot, és a hatóság figyelmeztetését ennek betartására. Az, hogy mi számít nagyobb vagy kisebb bűnnek, az koronként változott (például az istenkáromlás és felségsértés, ami a 18–19. században már nem olyan jelentőségű, mint a 15–16. században), de az az elv, hogy a bűnnek és a kiszabott büntetésnek „mérhetően” kellett kapcsolódnia egymáshoz, folyamatosan megtalálható volt a történelem színpadán (vö. Galloni 1991; Hajdu 1996:137–158).

A kínzás közben tett vallomás tartalmát közvetlenül befolyásolhatta a hóhér a fájdalom szabályozásával: „A kínvallatás alatt nem kevésbé gondosan figyelendő meg, amikor, vagy ahogyan a vádlott arckifejezése változik, és annak megfelelően tartsa a csavart [a hóhér – F. Zs], ahogy az a vallomásnak megfelel, közben a bírót másra ne csináljon.” (Praxis Criminalis XXXVII. cikkely 13. §; Sugár, szerk. 1987:249.) Itt most a hóhér játszik aktív szerepet, és a korábban írt (inkább végrehajtó) szerepkör alapjaiban kérdőjeleződik meg. Viszont ez megint olyan pontja a vizsgálatnak, amire vonatkozóan semmiféle adatot nem találhatunk a források végső szövegében, ugyanúgy, mint a retorika esetében. Ezen szintek írásban való rögzítése nemcsak nagyon nehéz lenne, de azonnal be is ismerné a hatalom működési elvét, és az igazság tartalmának kialakításában betöltött meghatározó, egyoldalú funkcióját. Itt tetten lehetne érni a vádlott menekülési és túlélési stratégiáinak működését, az elvárt igazság kimondását a fájdalom alóli szabadulás érdekében. A retorika és mimika pontos lejegyzésének hiánya így tudatos is lehetett.

A retorikai szint vizsgálatára azért egy lehetőség adódhat. Ez a kínvallatás alkalmával feltett bírói kérdések és a vádlott által adott válaszok rendszerének elemzése.

A vallatás kérdéseinek részletes listája szintén megtalálható a Praxis Criminalis paragrafusai között. A kérdések a következő módon haladtak előre: „1. Vajon nincs-e szövetsége az ördöggel? 2. Miképpen? 3. Mikor tette azt? 4. Mennyi időre? 5. Írásban vagy szóban kötötte? 6. Hol? 7. Milyen szándékból és alkalomból? 8. Vajon az hathatós érdekében állt valakinek? 9. Hol van a szerződés, vagy micsoda jele van? 10. Vajon mi vitte őt erre?” (Praxis Criminalis LX. cikkely 4. §; Sugár, szerk. 1987:246–247.) Mint derült égből a villámcsapás, rögtön az első kérdéssel megnyit a bírót egy olyan értelmezési keretet, amely a vádlott számára eddig nem volt nyilvánvaló. Feltehetően ez a demonológiai szint több per során szerepelhetett a kínvallatást megelőző fenyegetés-rábeszélés periódusban és a kínzás nélküli vallatás alkalmával feltett kérdések között. A bírót már a *inquisitio specialis* során gyűjtött bizonyítékokat a vádlott ellen, kihallgatta a tanúkat, és kialakította a „maga” igazságát. A tanúvallomások nem számolnak be ördöggel kötött szövetségről, de nem is erre irányultak a kihallgatás kérdései. Az, hogy a kínvallatás alkalmával kezdő kérdésként szerepel az ördögszövetség motívuma, azt mutatja, hogy a bírót a nyomozás során kialakított igazság részét képezi. De tovább megyek, az, hogy ez a kérdéssor egy kézikönyv lapjain gyakorlatilag egyetlen javasolt kérdéssorként szerepel, arra enged következtetni, hogy a bírót részéről ennek az igazságnak a kialakítása volt javallott. Vagyis, ha már a kínvallatásig jut egy boszorkánysággal bevádolt személy esete, akkor az ördögszövetség igazsága logikus következtetés. Ha ez minden esetben így ment volna végbe, akkor a képlet nagyon egyszerű lett volna, hiszen minden bo-

szorkányként bevádolt és kínvallatott gyanúsított esetében az ördögszövetség bizonyítható lett volna. De a képlet nem ilyen egyszerű, a leírt forma nem minden esetben vált gyakorlattá. Két módon lehetett ettől eltérni. Egyszer úgy, hogy ugyan a vád rontás volt, mégsem került a vallatás során az ördögszövetség képzete elő. Másodszor, amikor a vád szintén rontás, majd kínvallatás alá is vonják a vádlottat, és rá is kérdeznek az ördögszövetség meglétére, de nem tartják fontosnak mindenáron bebizonyítani, nem akarják feltétlenül a beismerő vallomás elemei között szerepeltetni.

Egy másik – nem szorosan az előzőekhez kapcsolódó – eltérési lehetőség az, hogy szerepel ugyan a vallomásban az ördögszövetség ténye, de semmi más jellemzőjére, motívumára vonatkozóan nincs adat, pedig az alapkérdésen túl kilenc különböző kérdés szolgálja az apró részletek utáni tudakozódást. Igaz, sok esetben hiányosak a források, hiányozhatnak teljes vallomások, mégis a fent említett eltérési lehetőségek vizsgálhatók.

Az ördögszövetség meglétét és részleteit firtató kérdéssor után találhatóak a mágia gyakorlására vonatkozó kérdések, hasonló részletességgel, összesen tíz pontba összeszedve, egy antropológus kutatási részletességét mutatva, nemcsak a mágia vagy a rontás tényét, hanem annak pontos körülményeit és hatásait is vizsgálva. „11. Vajon gyakorolta-e a mágiát? 12. Milyen módon, miképpen?” (Praxis Criminalis LX. cikkely 4. §; Sugár, szerk. 1987:246–247.) Majd az első két kérdés után hagy a vádlott számára egy menekülési kikaput: „Itt megjegyzendő, miszerint meg van engedve, hogy a személy előbb maga valljon és nyilatkozzon. Ha azonban az előhozott bizonyítékokra sem mond semmit, akkor minden körülményekre nézve kikérdezendő.” (Praxis Criminalis LX. cikkely 4. §; Sugár, szerk. 1987:246–247.) Ekkor a vádlott túl van már az első fordulón, megtapasztalhatta testén a kínzás gyötrelmeit. „Ideális” esetben a hatóság bizonyítottnak tekintette az ördögszövetséget, és esetleg annak részleteibe is betekintést kaphatott. Ebből a pozícióból indítja a „támadást” a második fronton, ugyanazzal a részletességgel és módszerességgel. Pontosabban ezt csak kilátásba helyezi, és újra ad egy lehetőséget a vádlottnak az önkéntes vallomás megtételére. Az előhozott bizonyítékok ebben az esetben a vádlottnak tulajdonított rontásetetek felsorolását, esetleg egyesével való rákérdezését jelentik. Ezeket az eseteket a bíró a tanúk vallomásaiból tudja összeállítani, és több esetben kimutatható, hogy csak bizonyos eseteket vagy esetszoportokat tekint bevallatásra, bizonyításra érdemesnek. Ez újabb tere annak, hogy a bíróság az általa kialakított igazságképet megjelenítse számunkra és a vádlott számára is, azt a látszatot keltve, hogy a vádlott kezében van önnön sorsa, és a beismerő vallomásért cserében megszüntetik a „támadást” a teste ellen. Ha erre nem hajlandó a vádlott, akkor a próbatétel folytatódik.

A rontásetetek kivizsgálásakor nagyobb tér kínálkozik a bíró egyéni kezdeményezéseinek, hiszen a kérdéseket az adott szituációhoz kell igazítani. Nem azt kell megkérdezni a vádlottól, hogy hol, hányszor, mikor rontott, hanem az adott rontásokra vonatkozóan kell aktualizálni a kérdéseket. A vallatás ezen fázisa így nemcsak a bíró „leleményességétől” függ, hanem a tanúk által elmondott rontásetetekben szereplő részletektől is, amelyek viszont átszűrődnek a bíró igazság iránti kíváncsiságán. Abban az esetben, ha a bíró gyanítani véli, hogy nem egy, hanem több boszorkánnyal áll szemben, akkor különösen nagy figyelmet szentel a társak nevének és szerepének kiderítésére is.

A vallatás két tematikája – a demonológiai szint, illetve a rontásetetek vizsgálata – és azok vizsgálata között az esetek nagy többségében nem egyenletesen osztódik el a bírói figyelem. Vagy a demonológiai részre kerül a hangsúlyt, vagy a konkrét esetek minél

részletesebb kivizsgálására. A szegedi boszorkányperek kínvallatásai ebből a szempontból (is) elkülönülnek a magyarországi esetek többségétől, ahol a két rész egyensúlya figyelhető meg (Reizner 1900).

A kérdések esetében viszont csak akkor vizsgálható a retorikai szint, ha a forrásban a beismerő vallomásának nemcsak egy megszerkesztett változatát találhatjuk. A szerkesztettség a források több pontján szűkíti a vizsgálat kereteit.

A kínvallatás alatt tett beismerő vallomás jogilag csak akkor válik elfogadhatóvá, ha azt a vádlott a kínzás nélkül megerősíti (Praxis Criminalis XL. cikkely).¹⁹ A megerősítés a kínvallatás utáni második vagy harmadik napon történhetett, amikor a bíró a vallomást a jegyzővel vagy az írnnokkal felolvastatta, és a vallomás állításait a vádlottal megerősítette, az esetleges kiegészítéseket pedig hozzáírták. Előállhatott viszont az a helyzet is, hogy a kínvallatás megpróbáltatásait kiheverő vádlott az elhangzottakat nem ismerte el, a beismerő vallomás igazságát tagadta: „*Ha megtagadja vallomását, de elegendő gyanúja van [a bírónak – F. Zs.], ismét vissza kell vezetetni a börtönbe, s ügye ezen új megváltozása folytán még egyszer kínvallatás alá kell venni...*” (Praxis Criminalis XL. cikkely.) Itt újra látható, hogy az önkéntes partner szerepét várták el a vádlottól, akinek a kínvallatás alatt tett beismerő vallomásának a megerősítése volt a feladata. Amennyiben ezt megtette, akkor a bűn nagyságának megfelelő büntetésben részesült. De ha nem erősítette meg szabad akaratából vallomását, akkor újra megkínozták. Ekkor a vádlottnak is mérlegelnie kellett a helyzetet – ha még képes volt objektív mérlegelésre –, hiszen egyszer már beismerő vallomást tett a kínzás hatására, előtte és utána a napjait börtönben töltötte. Nagyon kevés esélye volt arra, hogy a második alkalommal ne törjön meg az újbóli kínzás hatására. Ha tagadta a beismerő vallomásban található állításait, ezzel vállalta a másodszori kínzást és következményeit. Ha megerősítette a beismerő vallomást, akkor viszont az abban található bűnök miatt elítélték. Ebben a rendszerben az önkéntesség ténye problematikus, hiszen nem tekinthetünk valamit önkéntesnek úgy, hogy annak előmozdítása érdekében az erőszak alkalmazását helyezik kilátásba. Ez a szituáció sokkal közelebb áll a zsaroláshoz, mint az önkéntességhez.

A kínzást nem csak tagadás esetében alkalmazhatták újra. Általános esetben nem került sor a kínvallatás megismétlésére – és nem is javasolták ezt –, de több olyan helyzet állhatott elő, amikor erre szükség volt (Praxis Criminalis XXXIX. cikkely).²⁰ Ilyennek számított például a felségsértés, amely a feudális korszakban súlyos vétségnek számított, továbbá azok az esetek, amikor az első vallatás alkalmával súlyosbító bizonyítékokat találtak a vádlott ellen (Praxis Criminalis XXXIX. cikkely 1., 2., 3. §). De annak megítélésében, hogy kit hányszor lehet vallatás alá vonni, sztereotípiák működtek, és a korábban említett gyenge-erős oppozíció is: „*Ha annyira erős és olyan emberek lennének, akikre a kínvallatás eszközei csak kiesit hatnak, nem sokat éreznek, mint a cigányok és a zsidók, s más semmirevaló emberek, súlyos bizonyítékok alapján, a bírák böles mérlegelése nyomán kétszer, vagy háromszor is kőpadra vonhatók.*” (Praxis Criminalis XXXIX. cikkely 5. §.) Az a megállapítás, hogy egy erős ember jobban tűri a fájdalmat, rendelkezik valóságértékkel. A kínvallatás megkezdése előtt a „gyengék” ellen folytattak pszichikai hadviselést a fenyegetés és halogatózás módszerével. A kínzás esetében pedig az „erősek” azok, akiket a kínzás többszöri fogatosításával akartak megtörni. Mind a két stratégia racionálisnak tekinthető. Ami a felsorolásban, előítéletek mentén fogalmazódik meg, az a zsidók és cigányok „erősek” közé sorolása. Ezt a két csoportot nemcsak erősnek, de

a megfogalmazásból adódóan semmirekellőnek is tartotta a bíróság. Esetükben az adott csoporthoz tartozás mint súlyosbító körülmény szerepelt. Még ennél is messzebb mutat a zsidók és a cigányok fájdalommal szembeni teljes vagy részleges érzéketlenségére mint ezen két etnikai csoport veleszületett – és semmiképpen nem pozitív – képességére tett megállapítás. Ezzel a feltételezett képességgel szemben a bíróság stratégiája a kínzás többszöri alkalmazhatóságának lehetősége.

A perek során háromnál többször nem nyúlhatott a bíróság a kínzás eszközához. *„A bíró háromnál többször senkit sem vonhat kínvallatás alá, de azt, aki háromszor viselte el a kínvallatás eszközöket, szabadnak nyilvánítsa ki, mivel az előző bizonyítékoktól az elszenvedett kínvallatás révén kellően megtisztult.”* (Praxis Criminalis XXXIX. cikkely 5. §.) Tehát ha a vádlott kibírta a háromszori kínzást, és mégis tagadott, akkor mentesült a büntetés alól. Ha ártatlan volt, azért, ha bűnös, akkor megtisztult. A bíróság szempontjából ez utóbbi megoldás bizonyult a megfelelőbbnek, hiszen ha a per kezdetétől fogva ártatlannak ítélte volna a vádlottat, azzal beismerte volna, hogy tévedett, amikor a vádlott bűnösségében látta a büntetőügyi igazságot. Elismerete volna, hogy a bizonyítékok, amiket összegyűjtött, mégsem szólhattak a vádlott ellen. Ez nem vetett volna jó fényt sem a bíróra, sem az eljárás többi résztvevőjére, és a vádlottból „hóst” csinált volna. Ez nem állt a bíróság érdekében. Ezért tartották a legmegfelelőbb megoldásnak a kínzás tisztító hatásának elismerését, és a vádlott szabadon bocsátását. Ez a végkicsengés nem kérdőjelezte meg az eljárás legitimitását és jogszerűségét, hanem mint „segítő hatalom” tüntette fel önmagát, és eljárását a tisztító erővel ruházta fel. A kézikönyv most sem buzdította a bírót arra, hogy az eljárás lehetőség szerint ilyen módon valósuljon meg. Az ok nélküli kínvallatást jogszerűtlennek, ellenséges magatartást tanúsítónak tekintette: *„Ha a bíró valóban nem talál elegendő okot és indokot a kínvallatásra, de ellenségesen mégis megkínozni rendel, az köteles büntetés alá esik.”* (Praxis Criminalis XXXIX. cikkely 5. §.) A bíró, aki így cselekedett, büntethető volt.

Azokról is beszélni kell, akik esetében a kínvallatás egyáltalán nem vagy csak fenntartásokkal volt alkalmazható. Ebbe a kategóriába tartoztak a 14 év alatti gyermekek, a 16 év alatti anyák, a terhes, gyermekágyas vagy szoptató anyák, a 60 év feletti, erejük teljében levő férfiak, a sérültek, betegek és a szellemi fogyatékosok (Praxis Criminalis XXXIX. cikkely 5. §). Nem azt mondja a kézikönyv, hogy ők semmilyen körülmények között nem vallathatók, de minden ilyen esetben körültekintésre inti a bírót, hogy mérlegelje a bűn nagyságát és ehhez mérten a vádlott állapotát. Az a tény, hogy a fentebb felsorolt emberek külön ki vannak emelve, azt is jelenti, hogy ők azok, akik még a „gyenge” kategóriát sem érik el, még a gyengéknél is gyengébbek. Ez alól a 60 év feletti, ereje teljében levő férfi kivétel. Elgondolkodtató, hogy mi különböztet meg egy 60 év feletti, ereje teljében levő férfit egy ugyanilyen korú, ereje teljében levő nőtől. A munkabírása, esetleg a társadalmi megbecsültsége, a családfői hatalma? Ez a megkülönböztetés – feltételezhetően – a társadalom patriarchális hatalmi struktúrájának következménye.

A beismerő vallomás a kínvallatás végét is jelentette. Amennyiben a vallomás a bíróság kezében volt, a nyomozati eljárás lezárult, a vádlottat visszazárták a börtönbe, a bíróság pedig megalkotta a végső ítéletet. Mint azt már az első részben idéztem, az ördögsvöetség elismerése halálos ítéletet vont maga után akkor is, ha a vádlott nem végzett mágiikus rontó tevékenységet. Magyarországon ez az ítélethozatali mód nem érvényesült a papírfomának megfelelően. Ugyan nagyon sok per esetén hiányzik a végső

ítélet szövege, de így is találhatóak olyan esetek, amikor az ördögszövetség részét képezi a beismerő vallomásnak, de az ítélet nem máglyahalál (Frazon 1999), hanem enyhébb, például a város vagy uradalom területéről való kiűzés. De ennek a fordítottjára is van példa, amikor nem esik szó a vallatás során sem az ördögről, sem a vele kötött szövetségről, csak a vádlott rontásairól, az ítélet mégis máglyahalál. Az, hogy valakit a per során boszorkánynak ítéljenek a rontásai alapján, anélkül hogy az ördöggel való kapcsolatáról vallatnák, nemcsak Magyarországon, hanem egész Délkelet- és Kelet-Európa területén megtalálható jelenség volt (Pócs 1992).

Összefoglalás

A Praxis Criminalis kínvallatás menetére és körülményeire vonatkozó tételei alapján a következő ábra rajzolható meg (lásd I. ábra). A rajzról látható, hogy a kínvallatás alól a kézikönyv szerint sok „kijöveteli lehetőség” adódott. Az egyik „dobozból” a másikba vezető utat aprólékos bírói körültekintés irányította – mint az a fenti fejezet alapján látható – azt a látszatot keltve, hogy az események irányítója maga a vádlott, pontosabban a vádlott beismerő vallomása. A modell „bejárásának” nagyon sok lehetséges útja van, ami „igen-nem” oppozícióval irányított, ahol az „igen” egyenlő a vádlott közreműködésével, a „nem” pedig a bíróság által felkínált lehetőség elutasításával. A vádlott minél inkább a modell belsejébe került, annál inkább megerősítette bűnösségét.

Egy jelenség modellezése mindig sok veszélyt rejt magában. A modellekkel szemben a leggyakoribb vád, hogy túlegyszerűsítik a jelenséget. Ez valószínűleg így is van. A boszorkányüldözés esetében használt kézikönyv jelentősége – a hatóság számára – a modell állításában rejlik.

Egy átfogó vizsgálat szempontjából legfontosabb a modell és a valóság (a modell megvalósulása vagy meg nem valósulása) közötti viszonyrendszer szemügyre vétele. Ebben az írásban erre nem vállalkoztam, de néhány ponton jeleztem azokat a lehetséges eltérési módokat, amelyek a perek vizsgálata során már eddig is adódtak. A teljes vizsgálat esetében nemcsak azokat a pereket kell a vizsgálat tárgyává tenni, amelyekben megtalálható az ördögszövetség képzetrendszere, hanem az összes olyan esetet, amelyben a kínvallatás az igazság kiderítésének végső megoldása. A magyarországi gyakorlatra vonatkozóan sok tanulsággal szolgálhat, ha a perek „valóságát” összevetjük a beismerő vallomáshoz vezető, a Praxis Criminalis által felkínált utakkal. Amennyiben a modell érvényesül, az azt jelentené, hogy a modell ismert volt, a hatóság a gyakorlatban alkalmazta. Viszont ha nem ez látszik megvalósulni – és ez a valószínűbb –, akkor a vizsgálat tárgyát a különbözőségek és azok okainak feltárása jelenti. A vizsgálat egy további lehetősége az összes kínvallatást tartalmazó per összevetése azokkal az esetekkel, amikor az ördögszövetség képzete szerepel büntetőügyi igazságként, ami alapján a bíróság ítéletet hoz. A legfontosabb kérdések és legfontosabb válaszok a vizsgálat ezen szintjén kerülhetnek elő.

Erre az átfogó vizsgálatra jelen tanulmányban nem vállalkoztam, egyelőre az értelmezési lehetőségek körét próbáltam feltérképezni.

JEGYZETEK

1. Radermacher (1927) eredeti görög források elemzésével az ördögszövetséget kötő Faust mondai alakja és az ókori varázslók ördögszövetsége között kereste a kapcsolatot. Írása sokat idézett művé vált a nemzetközi és a magyar szakirodalomban egyaránt. Erről lásd még Palmer–More (1966).
2. Egyik legfontosabb munkája a 16. századi német református teológiai irodalom ördögre vonatkozó részeinek katalógusa (Brückner – Alsheimer 1974).
3. Kretzenbacher (1968) a néphitben megtalálható ördögszövetség-képzetek elterjedését vizsgálja a közép- és délkelet-európai népek hiedelemrendszerében, összehasonlítva a német nyelvterületen ismert Faust-mondák motívumaival, visszautalva a református ördögszövetség-elbeszélések hatására. A magyar vonatkozások vizsgálatát lásd Pócs (1992); Frazon (1999).
4. Frank Baron (1982; 1986) vizsgálatának eredményeit Faust történeti és irodalmi alakjára vetítve a kapcsolatok lehetőségét tovább bővítette. Eredményei átvezetnek a magyar kutatások területére, hiszen Bornemisza Péter ördögszövetség-történetét és a Szenci Molnár Albert nevéhez fűződő hagyományt is összefüggésbe hozta német vizsgálatának eredményével.
5. A Praxis Criminalis XVI. cikkelyében a tanúkihallgatás utolsó részének a tanúk titoktartási kötelezettségére történő figyelmeztetés található. Magyarul: Katona (1977:140).
6. A nyilvános kínhalál – valószínűleg – a nyilvános szakasz folytatása, ahol már nemcsak a hatóság, hanem a vádlott és a „nézők” is beavatottak a szabályrendszer tekintetében. A nyilvános kínhalál elsősorban az elrettentést szolgálta, és a – feudális büntetőjogban – az alvetett osztályok fölötti hatalom gyakorlásának és megnyilvánulásának egyik legfontosabb eszköze volt. Vö. Foucault (1990:7–97; 1998:43–65); Dülmen (1990).
7. A vízpróbára vonatkozó vizsgálatra lásd Tóth (2000).
8. Benedict Carpzov 1635-ben összeállított büntetőjogi szabálygyűjteményét 1656-ban Ausztriában III. Ferdinánd törvénybe iktatta. Magyarországon 1687-ben jelent meg Kollonich Lipót latin fordításában Nagyszombaton, majd 1696-tól kezdve a Corpus Juris függelékeként használták, főleg boszorkánysággal, rontás vádjával perbe fogottak esetében. Az 1790-es években, az első magyar büntetőkódex-tervezet előkészítésekor a Praxis Criminalis még elsőrangú jelentőséggel bírt (Hajdu 1971:22–30; vö. Iklódi 1982; Klaniczay 1990; Kristóf 1998:40–41).
9. A 16–18. századi magyarországi gyakorlatban a boszorkányság megítélését és annak törvényi háttérét továbbra is meghatározták Szent István és Szent László törvényei, a bibliai Mózes-féle törvények és a Hármaskönyv eljárásjoga, illetve annak Kitionich János-féle magyarázata. Sok esetben történt a szokásjogra való hivatkozás is (Kristóf 1998:40).
10. A Praxis Criminalis mágiára és kinvallatásra vonatkozó részei magyarul: Sugár, szerk. (1987:254–280).
11. Ehhez szolgált példát Henningsen (1988:57–59; 86–94) is a baszk vizitáció leírásával és elemzésével.
12. Corpus delicti = bizonyosság szerzése (Praxis Criminalis XXII. 3. §; Katona 1977:63).
13. A Praxis Criminalis egy bíró, két ülnök és egy jegyző személyében határozza meg a kinvallatás alkalmával részt vevők körét. Az úriszék esetében ezt a feladatkört a szolgabíró, két bölcs ember és az írnök töltötte be (XXXII. cikkely; Katona 1977:89).
14. Mária Terézia tiltó rendelkezéseinek megalkotásában tevékenyen közreműködtek orvosok is.
15. A kinvallatás indokairól Sugár, szerk. (1987:246).
16. A kinvallatásról lásd Sugár, szerk. (1987:248).
17. Vö. Kende (1995:125–128); „játékvezető” funkcióval.
18. A testtel és testnedvekkel kapcsolatos felfogásokról, azok társadalmi megítéléséről lásd Bahtyin (1982); Elias (1987).
19. A vallomás megerősítéséről a kinvallatás után lásd Sugár, szerk. (1987:251).
20. A kinvallatás hányszor foganatosíthatóságáról lásd Sugár, szerk. (1987:250).

IRODALOM

BAHTYIN, MIHAIL

1982 François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Budapest: Európa.

BARON, FRANK

1982 Faustus. Geschichte, Sage, Dichtung. München: Winkler Verlag.

1986 A Faust-monda és magyar változatai. Bornemisza Péter és Szenci Molnár Albert. Irodalomtörténeti Közlemények 90:22–31.

BRÜCKNER, WOLFGANG – ALSHEIMER, RAINER

1974 Das Wirken des Teufels. Theologie und Sage im 16. Jahrhundert. In Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus. Brückner, W., ed. 393–520. Berlin: E. Schmidt Verlag.

CARO BAROJA, JULIO

1967 Die Hexen und ihre Welt. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.

COHN, NORMAN

1994 Európa démonai. A boszorkányüldözés története. Budapest: Corvina.

DINZELBACHER, PETER

1988 Die Realität des Teufels im Mittelalter. In Der Hexenhammer. Entstehung und Umfeld des Malleus Maleficarum von 1487. Peter Segl, Hrsg. 151–175. Köln–Wien: Böhlau Verlag.

DÖMÖTÖR ÁKOS

1989 Magyar protestáns ördögelbeszélések. A Nyíregyházi Múzeum Évkönyve. 24–26. Nyíregyháza.

1992 A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete. /Folklor Archívum, 19./

DÜLMEN, RICHARD VAN

1990 A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban. Budapest: Századvég – Hajnal István kör.

ELIAS, NORBERT

1987 A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Budapest: Gondolat.

ERDÉSZ SÁNDOR

1993 A magyar Faust-mondák. Ethnographia 105:79–100.

FRAZON ZSÓFIA

1999 Az ördög alakja és az ördögszövetség motívuma a magyarországi boszorkányperekben és hi-e-delemmondákban. In Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter, szerk. 205–231. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.

FOUCAULT, MICHEL

1990 Felügyelet és büntetés. A börtön története. Budapest: Gondolat.

1998 Az igazság és az igazságszolgáltatási formák. Debrecen: Latin Betűk.

GALLONI, PAOLO

1991 A bűnök hierarchiája és társadalmi ellenőrzésük. Jegyzetek Worms-i Burchard bűnbánati könyvéhez. *Aetas* 2:5–18.

HAJDU LAJOS

1971 Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

1996 Bűnözés és büntetőbíráskodás a 18. század hetvenes éveinek Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HEINRICH GUSZTÁV

1886 Der ungarische Faust. *Der Ungarische Revue* 780–804.

1888 Goethe Faustja: Tanulmányok. Budapest: MTA.

1909 Faust az ó-korban. *Budapesti Szemle* 138:359–373.

HENNINGSSEN, GUSTAV

1988 A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614). Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

IKLÓDI ANDRÁS

1982 A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. *Ethnographia* 93:191–198.

KATONA GÉZA

1977 Bizonyítási eszközök a 18–19. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

KENDE TAMÁS

1995 Vértörvény. Egy elítélés működése az újkori Közép- és Kelet-Európában. Budapest: Osiris.

KLANICZAY GÁBOR

1990 Boszorkányhit, boszorkányvadás, boszorkányüldözés. *In* A civilizáció peremén. 261–298. Budapest: Magvető.

KRETZENBACHER, LEOPOLD

1968 Teufelsbündner und Faustgestalten im Abendlande. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten.

KRISTÓF ILDIKÓ

1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”: a boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen: Ethnica.

NOLA, ALFONSO DI

1997 Teufelglaube und Hexenwesen in der westlichen Welt. *In* Der Teufel. Wesen, Wirkung, Geschichte. 263–328. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

ORTUTAY GYULA

1988 A Faust-monda Magyarországon. *Létünk* 2:276–283.

PALMER, PHILIP MASON – MORE, R. P.

1966 *The Sources of the Faust Tradition from Simon Magus to Lessing*. New York: Oxford University Press.

PÓCS ÉVA

1992 A boszorkányszombat és az ördögszövetség népi alapjai Közép-Délkelet-Európában. *Ethnographia* 103:28–88.

RADERMACHER, LEOPOLD, HRSG.

1927 *Griechische Quellen zur Faustsage. Der Zauberer Cyprianus. Die Erzählung des Helladius. Theophilus*. Wien–Leipzig.

REIZNER JÁNOS

1900 Szeged története. Szeged: Szeged szab. kir. város közönsége. I. köt. 338–362, 4. köt. 373–536.

RUSSEL, JEFFREY BURTON

1985 *Lucifer. The Devil in the Middle Ages*. London: Cornell University Press.

SUGÁR ISTVÁN, SZERK.

1987 *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyében*. Budapest: MTA Könyvtár.

TOLNAI GÁBOR

1963 Zur Geschichte der Faust-Sage in Ungarn. *Acta Litteraria* 6:3–19.

TÓTH G. PÉTER

2000 Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfűrösztés. Istenítéleti eljárások a boszorkányperekben. Kézirat, megjelenés alatt.

VÁSÁRHELYI JUDIT

1977 Molnár Albert és a Sátán szövetsége. *Irodalomtörténeti Közlemények* 81:395–403.

ZSÓFIA FRAZON

The devil pact as truth of the criminal procedure and the mechanisms of its construction

The paper discusses the model that *Praxis Criminalis* – the most influential manual on witch-hunt – offered for early modern courts for investigating cases of maleficium. The present study focuses on the role and function of torture within the system of constructing and justifying truth. Emphasis is put on the role of the manual (*Praxis Criminalis*) in terms of investigation patterns and on the autonomy it left to the court. The paper deals with the factors that influenced the court in deciding to follow or to depart from the manual and it constructs one possible way the institution of torture proceeded along the instructions of *Praxis Criminalis*.

FÜGGELÉK

I. ábra. A Praxis Criminalis kínvallatás menete

